

*Görkəmli arxeoloq, alim,
tarix elmləri doktoru, professor*

Hidayət Fərrux oğlu Cəfərovun

anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş

**QARABAĞ: ARXEOLoji MƏDƏNİYYƏTLƏR
QOVŞAĞINDA**

mövzusunda

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN

MATERİALLARI

Bakı şəhəri,
30 sentyabr – 1 oktyabr 2026-cı il

Elmi redaktor: **Fərhad Quliyev**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti: **Zaur Həsənov**
tarix elmləri doktoru, dosent

Şövqi Həsənov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ellada Bəkirova
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Müzəffər Hüseynov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Pərviz Qasimov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Təvəkkül Əliyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəhlul İbrahimli
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azad Zeynalov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Günəl Vəliyeva
elmi işçi

“QARABAĞ: ARXEOLoji MƏDƏNİYYƏTLƏR QOVŞAĞINDA” mövzusunda
Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. (Məqalələr toplusu).
Bakı: Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, 2026,– 288 s.

ISBN 978-9952-8568-6-6

AZ1143, Bakı şəhəri
Hüseyn Cavid prospekti, 117
Tel.: +994 (12) 5108419
www.arxeologiya.az

© Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, 2026

İÇİNDƏKİLƏR – CONTENT – СОДЕРЖАНИЕ

Fərhad Quliyev, Diana Cəfərova (Azərbaycan)

Hidayət Cəfərov - Azərbaycan arxeologiya məktəbinin görkəmli nümayəndəsidir 9

Жакен Таймагамбетов (Казакстан)

Он остается верным «однажды» выбранной специальности... 15

Abbas Seyidov (Azərbaycan)

Qarabağ abidələrinin dili ilə danışan alim: görkəmli pedaqoq-arxeoloq Hidayət Cəfərov 19

Tarix Dostiyev (Azərbaycan)

Professor Hidayət Cəfərovun Qarabağ bölgəsində apardığı tədqiqatların arxeologiya fənninin tədrisində əhəmiyyəti 23

Vəli Baxşəliyev (Azərbaycan)

Naxçıvantəpə yaşayış yerində Dalmatəpə mədəniyyətinin izləri 26

Qafar Cəbiyev (Azərbaycan)

Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası rəhbərlərinin portret cizgilərinə dair 30

Əsədulla Cəfərov (Azərbaycan)

Qarabağın arxeoloji mədəniyyətləri (Paleolit dövrü materialları əsasında) 34

Hayrettin İvgin (Türkiyə)

Kadim Türklərdə ailə mədəniyyəti bağlamında ahlâk və tərbiyə 36

Nəcəf Müseyibli (Azərbaycan)

Qarabağın arxeoloji mədəniyyətləri 40

Zaur Həsənov (Azərbaycan), Zaynolla Səməşev (Qazaxıstan), Kim Jong-il (Cənubi Koreya), Şevket Dönmez (Türkiyə), Mikayıl Mustafayev (Azərbaycan), Yu Byoungrok (Cənubi Koreya), Nərimin Məmmədli (Azərbaycan), Dongvook Lee (Cənubi Koreya), İntizar Bədəlova (Azərbaycan), Ülkər Allahverdiyeva (Azərbaycan), Nərimin Bayramova (Azərbaycan), Nərimin Hümətəzadə (Azərbaycan)

Yedditəpə-Qızılkənd kurqanlar abidəsində beynəlxalq tədqiqatlar haqqında ilkin məlumat 44

Lâtife SUMMERER (Turkish Republic of Northern Cyprus)

The Quest for Tigranakert: Literary Evidence, Archaeological Identification, and the Politics of Historical Interpretation 46

Əliağa Məmmədli (Azərbaycan)

Arxeologiya və antropologiya: fərqlər, qarşılıqlı təsir və gələcək inteqrasiya 51

İlkay İvgin (Türkiyə)

Arxeoloji cam buluntuların müzelerde korunması və sergilənməsi: önleyici koruma və bağlamsal sergilemə yanaşmaları 55

Vəfa Mahmudova, Afiq Cəfərli (Azərbaycan) <i>Muğanda Neolit dövrü dulus kürələri: Qarabağ və Göytəpə materialları fonunda müqayisəli yanaşma</i>	61
Zeynəb Quliyeva (Azərbaycan) <i>Naxçıvanın Neolit mədəniyyətində Cənubi Qafqazın sinxron mədəniyyətləri ilə əlaqələr məsələsinə dair</i>	65
Toğrul Xəlilov, Rəsul Bağirov (Azərbaycan) <i>Son Tunc – Erkən Dəmir dövrü materialları işığında Qarabağ və Naxçıvanın arxeoloji mədəniyyətləri</i>	70
Pərviz Qasimov (Azərbaycan) <i>Üzərliktəpə yaşayış yerinin təsərrüfat quyuları: köhnə və yeni qazıntıların müqayisəli təhlili və analoqları</i>	75
Ellada Bəkirova (Azərbaycan) <i>Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Alban dövrü dini abidələri</i>	79
Təvəkkül Əliyev (Azərbaycan) <i>İşğal dövründə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun maddi-mədəni irsinə qarşı vandalizm siyasəti</i>	82
Bəhlul İbrahimli, Elvin Əliyev, Sevinc Hüseynova, Lola Hüseynova, Günel Əliyeva (Azərbaycan) <i>Oturaq vəziyyətdə dəfn adəti haqqında</i>	87
Səfər Aşurov (Azərbaycan) <i>Şabran: Çaqqalıtpə abidələr kompleksi</i>	92
Müzəffər Hüseynov, Vüsal Həsənov, Zəki Cəfərov (Azərbaycan) <i>Füzuli rayonunun Zəfər Bağları Arxeoloji Kompleksi: 2026-cı il arxeoloji tədqiqatlarının ilkin elmi nəticələri</i>	98
Azad Zeynalov, Yaqub Məmmədov, Pərivəs Babai (Azərbaycan) <i>Quruçay mədəniyyəti: yayılma arealı və xronoloji çərçivəsi</i>	104
Tükəzban Alıyeva-Göyüşova (Azərbaycan) <i>Qarabağın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində Hidayət Cəfərovun tədqiqatları (Son Tunc–Erkən Dəmir dövrü abidələri əsasında)</i>	110
Bəxtiyar Cəlilov (Azərbaycan), Nikola Laneri (İtaliya), Lola Hüseynova (Azərbaycan), Rachele Carmen Mammana (İtaliya), Alice Mendola (İtaliya) <i>Təpə abidəsinin Erkən Dəmir dövrü keramikasının tipoloji və texnoloji xüsusiyyətləri</i>	113

Xəqani Alməmmədov (Azərbaycan), Mark İserlis (Almaniya), Mircavid Ağalarov (Azərbaycan) <i>Canavrtəpə abidəsindən aşkarlanmış Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbir haqqında</i>	122
Yaqub Məmmədov, Azad Zeynalov (Azərbaycan), Yoshihiro Nishiaki (Yaponiya), Ülviyyə Səfərova, Pərivəs Babai (Azərbaycan) <i>2025-ci ildə Azərbaycan-Yaponiya birgə paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Tağlar mağarasında apardığı çöl-tədqiqat işlərinin nəticələrinə dair</i>	126
Anar Ağalarzadə, Samir Kərimov (Azərbaycan) <i>Azərbaycanın Son Tunc–İlk Dəmir dövrü Talış-Muğan və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələri</i>	130
Elmira Jafarova (Azerbaijan) <i>Bath complexes of Shirvan and Karabakh (12th–19th centuries): parallels, differences, and prospects for archaeological research.....</i>	134
Taleh Əliyev (Azərbaycan) <i>III Mömin Vaçaqan və Aquen şəhəri.....</i>	137
Ceyhun Eminli (Azərbaycan), Florian Knaus (Almaniya) <i>Azərbaycanda Əhəməni memarlığı və inşaat sənəti (Qaracəmirli tədqiqatları əsasında).....</i>	141
Həbibə Əliyeva (Azərbaycan) <i>Qarabağın islam epigrafiq irsi: Ağdamın Abdal-Gülablı məscidinin kitabələrinin ilkin tədqiqi</i>	145
Нигяр Ахундова (Азербайджан) <i>Культурные памятники, подвергшиеся вандализму в Карабахском и Восточно-Зангезурском экономических регионах Азербайджана</i>	149
Rəsmiyyə Məmmədova, Solmaz Gözəlova (Azərbaycan) <i>Mədəni irsdən diplomatik resursa: Qarabağ arxeologiyasının beynəlxalq münasibətlərdə yeri.....</i>	153
Деюш Мусаев (Азербайджан) <i>Некоторые данные о раннебронзовом поселении Чаггаллыгтепе</i>	157
Akbar Badalov, Emin Mammadov, Ilgar Mammadov (Azerbaijan) <i>On certain architectural and archaeological monuments in Nakhchivan (2nd–early 1st millennium BC)</i>	161
Rəşad Mustafa (Azərbaycan) <i>Nadir şah Əfşardan sonrakı dövrdə Azərbaycanın birləşə bilməməsinin səbəbləri: Hacı Çələbi və Pənahəli xan nümunəsində.....</i>	163

Şamil Nəcəfov (Azərbaycan) <i>Xocalı kurqanları: arxeoloji tədqiqatların yeni səhifəsi</i>	167
Fariz Xəlilli, Şəhla Xəlilli (Azərbaycan) <i>Qarabağda Sufi məkanı: Qarapirimli xanəqahının tarixi-arxeoloji konteksti</i>	172
Aidə Məmmədova (Azərbaycan) <i>Orta Tunc dövrü abidələrinin Naxçıvan–Qarabağ paralelləri (dulusçuluq məmulatları əsasında)</i>	177
Anar Ələsgərov (Azərbaycan) <i>Göygöl rayonu ərazisində son arxeoloji tədqiqatlar</i>	182
Valeh Ələkbərov (Azərbaycan) <i>Qarabağın çoxtəbəqəli arxeoloji abidəsi – Çinartapa</i>	186
Elmar Baxşəliyev (Azərbaycan) <i>Bülövkəyə yaşayış yerində 2024–2025-ci illərin arxeoloji tədqiqatları</i>	190
Rəna Baxışova (Azərbaycan) <i>Azərbaycan memarlığında Qarabağ memarlıq məktəbi: regional xüsusiyyətlərin müqayisəli təhlili</i>	194
Aygün Məmmədova, Bədircahan Məmmədova (Azərbaycan) <i>Qarabağın numizmatik tapıntıları (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təhvil verilmiş materiallara əsasən)</i>	198
Cavid Bağırzadə (Azərbaycan) <i>Qarabağ şəhərinin lokallaşdırılması və tədqiqi haqqında</i>	201
Vüsal Baxışov (Azərbaycan) <i>XVIII əsrin 80-ci illərində Cənubi Qafqazda cərəyan edən geosiyasi proseslərdə Qarabağ xanlığının iştirakı məsələləri</i>	205
Cəmilə Həsənova (Azərbaycan) <i>Mil-Qarabağ ərazisinin Erkən Tunc dövrü abidələri: 7 saylı Borsunlu kurqanının materialları əsasında</i>	209
Faiq Babayev (Azərbaycan) <i>Şeir. Prof. Hidayət Cəfərovun 80 illik yubileyinə</i>	212
Арзу Абдуллаева (Азербайджан) <i>Погребальные обряды Азербайджана эпохи поздней бронзы – раннего железа</i>	213
Günəl Vəliyeva (Azərbaycan) <i>Qarabağın Orta Tunc dövrü abidələri Hidayət Cəfərovun tədqiqatlarında</i>	217

Vüsalə Beydullazadə (Azərbaycan)

Qarabağın orta əsr memarlıq keramikası: şirli kərpic və kaşı nümunələri 221

Afiq Abdullayev (Azərbaycan)

Markalar və "Qarabağ" mövzusunda çap edilən poçt markaları 224

Turan Eldarov (Azərbaycan)

Qobustan qayaüstü təsvirlərinin rəqəmsal sənədləşdirilməsi:

fotoqrammetriya və işıq manipulyasiyası əsaslı metodların tətbiqi ilə yeni tapıntılar 229

Ülkər Allahverdiyeva (Azərbaycan)

Anadolu və Qarabağda Son Tunc–Erkən Dəmir dövrü dəfn ənənələrinin

müqayisəli təhlili..... 232

Mətanət Hüseynova (Azərbaycan)

Azərbaycanın Mezolit-Tunc dövrü qayaüstü təsvirləri və Qarabağın Tunc dövrü

keramikasında təsvir motivləri: müqayisəli təhlil 235

Vüsalə Əliyarova (Azərbaycan)

Qarabağ kurqanları Hidayət Cəfərovun tədqiqatlarında..... 239

Gulmaral Kambar (Kazakhstan)

Historical and Archaeological Correspondence of the Aktobe Settlement

with the City of Balasagun 242

Arif Məmmədov, Dürdanə Yusifova,

Hüseyin Məmmədzadə, Tunay Məmmədzadə (Azərbaycan)

Şəhri–Şərifanda arxeoloji tədqiqatlar (Zəngilan rayonu)..... 248

Zümrüd İmanova (Azərbaycan)

Qarabağın orta əsr monastır kompleksləri:

tarixi və memarlıq xüsusiyyətləri 252

Gülnarə Əsədullayeva (Azərbaycan)

İbrahimi dinlərdə dəfn mədəniyyəti: müqayisəli təhlil..... 254

Könül Zeynalova (Azərbaycan)

Qarabağın orta əsr mədəni irsinin xalçaçılıq sənətində bədii təcəssümü:

"Füsunkar Qarabağ" xalça kompozisiyası əsasında 259

Xəyalə Məmmədli, Təranə Babayeva (Azərbaycan)

Azərbaycan arxeologiyasının Hidayət Cəfərov imzası:

Elmi yaradıcılığı və Vikipediya da yaşadılan irsi 262

Leyla Məmmədkərimova (Azərbaycan)

Abşeronun Buzovna qayaüstü rəsmləri və Qobustan petroqlifləri:

müqayisəli təhlil 266

Fuad Huseynov, Alik Khankishiyev, Mahiyeddin Seyidov (Azerbaijan) <i>The application of multidisciplinary technologies at the Göytepe settlement</i> <i>(Digital and archaeometric methods).....</i>	271
Şəhriyar Səməndərov (Azərbaycan) <i>Arxeobotanik tədqiqatlarda flotasiya metodunun təkamülü:</i> <i>Qlobal təcrübə və Azərbaycan arxeologiyasında tətbiq perspektivləri.....</i>	276
Zaur Quliyev (Azərbaycan) <i>Professor Hidayət Cəfərovun elmi irsi və Azərbaycan arxeologiyasının inkişafına töhfələri.....</i>	279

Azad Zeynalov

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi,
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu,
AR ETN Təbiət Tarixi Muzeyi,
E-mail: azykh1960@gmail.com*

Yaqub Məmmədov

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi,
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu,
Xəzər Universiteti,
Tarix və arxeologiya departamenti,
E-mail: yaqubamea@gmail.com*

Pərivəs Babai

*AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
elmi işçisi
E-mail: peri.babai2020@gmail.com*

QURUÇAY MƏDƏNİYYƏTİ: YAYILMA AREALI VƏ XRONOLOJİ ÇƏRÇİVƏSİ

Açar sözlər: *Alt Paleolit, Quruçay mədəniyyəti, Qarabağ, Azıx, Qaraca.*

Summary. The fundamental framework of any archaeological culture consists of its geographical boundaries, center of formation, peripheral regions, and possible contact zones with other cultures, i.e., its area of distribution. It is through the distribution area that researchers reconstruct population migrations, cultural interactions, and the extent to which technological and cultural traditions spread. Another key characteristic of an archaeological culture is the period of its emergence, development, and disappearance, namely its chronological framework, which makes it possible to compare it with other archaeological cultures and historical events.

In 1960, the Paleolithic site of Azykh Cave was discovered in Azerbaijan. Based on the distinctive characteristics of the lithic assemblages from the lower layers of Azykh Cave, which differed from the "classical" Oldowan, the discoverer and principal investigator of the site, M.M. Huseynov, identified a new Early Paleolithic archaeological culture and introduced the term Kuruchay Culture into scientific literature.

After decades of discussion, the culture-defining element of the Kuruchay Culture—large bifacial giantolith tools—has gained recognition as a distinctive category of stone artifacts produced by the earliest hominins. Such implements have since been discovered far beyond Azykh Cave, not only elsewhere in Azerbaijan but also at Early Paleolithic sites in Central Dagestan and the Azov region.

It appears that these exceptionally large heavy-duty tools were among the most specialized implements produced by early hominins. They were intended for the most labor-intensive stages of carcass processing, including the initial cutting and splitting of the thick hides and fat layers of elephants and *Elasmotherium*, as well as for breaking exceptionally large bones.

Keywords: *Early Paleolithic, Kuruchay culture, Karabakh, Azykh, Garadja.*

Аннотация. Фундаментальным каркасом любой археологической культуры являются географические границы, центр формирования, периферийные районы и возможные зоны контактов с другими культурами, то есть ареал ее распространения. Именно по ареалу исследователи судят о миграциях населения, культурных связях и степени распространения традиций. Другим ключевым параметром археологической культуры является время ее возникновения, развития и исчезновения, то есть ее хронологические рамки, что позволяет сопоставлять ее с другими археологическими культурами и историческими событиями.

В 1960 году в Азербайджане была открыта палеолитическая стоянка в Азыхской пещере. Исходя из отличий материалов нижних слоёв Азыхской пещеры от "классического" олдована. Первооткрыватель и

исследователь памятника М.М.Гусейнов выделил новую археологическую культуру раннего палеолита и ввел в научный оборот термин куручайская культура.

Спустя десятилетия споров, культуuroобразующая форма «куручайской культуры» — крупные двуручные орудия-гигантолиты, нашла признание, как специфическая категория каменных изделий древнейших гоминид. Такие орудия были обнаружены далеко за пределами Азыхской пещерной стоянки, причем не только в Азербайджане, но и на раннепалеолитических стоянках Центрального Дагестана и Приазовья.

По всей видимости, сверхкрупные груборубящие орудия, по всей видимости, были самыми специализированными изделиями. Они предназначались для наиболее трудоемкой работы по начальному пробиванию и прорубанию толстой шкуры и слоя жира на тушах слонов и эласмотериев, а также для разбивания очень крупных костей.

Ключевые слова: Ранний палеолит, Куручайская культура, Карабах, Азых, Гараджа.

Dünyada məlum olan çoxsaylı arxeoloji mədəniyyətlər arasında Azərbaycanın maddi mədəniyyəti ilə bağlı adlar da mövcuddur. Bir qayda olaraq, arxeoloji mədəniyyətlərin adları maddi mədəniyyət qalıqlarının ilk dəfə aşkar edildiyi abidə və məkanla əlaqədardır. Sonralar həmin qalıqların analoqlarının daha geniş ərazilərdə aşkar olunması onların yayılma arealını müəyyən etməyə imkan vermişdir.

İlk dəfə Azərbaycanda müəyyən edilmiş və müasir Azərbaycanın hüduqlarından xeyli kənara yayılan arxeoloji mədəniyyətlərə neolit dövrünə aid Şomutəpə mədəniyyəti, erkən tunc dövrünə aid Kür-Araz mədəniyyəti, son tunc–erkən dəmir dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, eneolit dövrünə aid Leylatəpə mədəniyyəti və digər mədəniyyətlər daxildir.

Paleolitin erkən mərhələlərinə aid mədəniyyətlərin adları əsasən fransız (Aşel, Mustye), həmçinin ingilis mənşəlidir. (Klekton) mədəniyyəti də mövcuddur. Paleolitin sonrakı mərhələlərində isə texnoloji xüsusiyyətlər o qədər fərqlənir ki, Orta və Üst Paleolitin lokal mədəniyyətləri formalaşır. Lakin Alt Paleolitin təxminən 2 milyon il ərzində demək olar ki, dəyişməz qalan ən qədim mədəniyyəti 1935-ci ildə Şərqi Afrikada Luis və Meri Liki tərəfindən ilk dəfə müəyyən edilmiş Oldovan mədəniyyətidir.

Hər bir arxeoloji mədəniyyətin əsasını onun coğrafi sərhədləri, formalaşma mərkəzi, periferik rayonları və digər mədəniyyətlərlə mümkün təmas zonaları, yəni yayılma arealı təşkil edir. Tədqiqatçılar məhz areala əsasən əhəlinin miqrasiyalarını, mədəni əlaqələri və ənənələrin yayılma dərəcəsini qiymətləndirirlər. Arxeoloji mədəniyyətin digər əsas göstəricisi onun yaranma, inkişaf və süqut dövrünü əhatə edən xronoloji çərçivəsidir ki, bu da onu digər arxeoloji mədəniyyətlər və tarixi hadisələrlə müqayisə etməyə imkan verir.

1960-cı ildə Azərbaycanda Azıx mağarası aşkar edilmişdir. Azıx mağarasının aşağı təbəqələrinin materiallarının "klassik" Oldovan mədəniyyətindən fərqlənməsinə əsaslanaraq, abidənin tədqiqatçısı M.M. Hüseynov erkən paleolitə aid yeni arxeoloji mədəniyyət ayırmış və elmi dövriyyəyə "Quruçay mədəniyyəti" terminini daxil etmişdir.

Qırx altı il əvvəl, 1979-cu ildə, M.M. Hüseynov "Quruçay mədəniyyəti" terminini elmi dövriyyəyə daxil edərkən onu Azıx mağarası sakinlərinin lokal xüsusiyyəti kimi şərh etmiş və yəqin ki, bir neçə onillikdən sonra çəkisi bir neçə kiloqram olan ikitərəfli işlənmiş çopper-gigantolitlərin Azıx mağarasından çox uzaq ərazilərdə aşkar ediləcəyini təsəvvür etmirdi [Məmmədov, 2022].

Quruçay mədəniyyətinin yayılma arealı.

Azıx mağarası. 1960-cı ildə Azıx mağarasının aşkar edilməsi, 1953-cü ildə Azərbaycan paleolit elminin banisi Məmmədli Hüseynov tərəfindən başlanmış Azərbaycanın paleolit dövrü tədqiqatlarının məntiqi nəticəsi olmuşdur. 1960-cı il insanın mənşəyi və təkamülü, eləcə də onun maddi mədəniyyətinin öyrənilməsinə mühüm töhfə vermiş il kimi, həmçinin Azərbaycanın tarixən qabağki dövrünün ən mühüm arxeoloji kəşflərindən birinin baş verdiyi il kimi elm tarixinə daxil olmuşdur.

Azıx mağarası yalnız mədəni təbəqələrində ən azı üç müxtəlif dövrə aid paleolit sənayəsinin izlərinin qorunub saxlanılması ilə deyil, həm də abidənin kompleks şəkildə tədqiqi nəticəsində sonrakı araşdırmalar və yeni elmi kəşflər üçün əsas təşkil edən bir sıra elmi fərziyələrin irəli sürülməsi baxımından unikal abidədir [Зейналов, 2015].

Azıx mağarasında çöküntülərinin ümumi qalınlığı 14,5 m olan on litoloji təbəqə ayrılmışdır. III təbə-

qədər Son Aşel və Erkən Mustye mərhələləri üçün səciyyəvi olan zəngin arxeoloji material aşkar edilmişdir. Qalınlığı 1 metrə qədər olan IV təbəqə arxeoloji baxımdan sterildir, V və VI təbəqələrdə isə müvafiq olaraq Orta və Erkən Aşel dövrlərinə aid daş məmulatları aşkar olunmuşdur [Гусейнов, 2010, c. 26–28].

Kəsiyin təxminən 4,5 m qalınlığında olan aşağı hissəsi Oldovan ənənəsinə aid çaydaşı alətlərinin aşkar edildiyi dörd mədəni təbəqəni (VII–X) əhatə edir. VII–X təbəqələrinin daş sənayesi son dərəcə arxaik görünüşü ilə seçilir. Onun əsas xüsusiyyətləri ikitərəfli işlənmiş alətlərin (bifasların) olmaması və çaydaşı alətlərinin üstünlük təşkil etməsidir.

Bununla belə, həmin kompleksdə çəkisi 4–4,5 kq-a çatan çox iri kvarsit çaydaşlarından hazırlanmış, o dövrdə Oldovan mədəniyyətinin digər abidələrində analoqu məlum olmayan alətlər aşkar edilmişdir. İkiəlli çopper-giqantolitlər adlandırılan bu məmulatlar yeni arxeoloji mədəniyyətin — Quruçay mədəniyyətinin ayrılması üçün əsas meyarlardan birinə çevrilmişdir. Azıx mağarasında belə alətlərdən cəmi üç ədəd aşkar edilmiş və onların hamısı VIII təbəqədən əldə olunmuşdur.

Beləliklə, M.M. Hüseynov ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə "Quruçay mədəniyyəti" ifadəsini [Гусейнов, 1979, c. 71] və Quruçay mədəniyyətinin mədəniyyətyaradıcı forması olan "ikiəlli çopper-giqantolit" terminini [Гусейнов, 1985, c. 15] daxil etmişdir.

Qaraca düşərgəsi. Təxminən 30 il ərzində Quruçay mədəniyyətinin mədəniyyətyaradıcı forması olan ikiəlli çopperləri-giqantolitlər yalnız Azıx mağarasına xas lokal xüsusiyyət kimi qalmışdır.

2012-ci ildə Azərbaycanda yeni qədim paleolit dövrünə aid Qaraca düşərgəsi aşkar edilmişdir [Зейналов и др., 2013]. Abidə Mingəçevir su anbarının cənub sahilində, Bozdağ dağının ətəyində, Qaraca dağından cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən təxminən 90 m yüksəklikdə yerləşir. Burada paleolit tapıntıları nın iki çökmüntüləri müəyyən edilmişdir.

Qaraca abidəsində tədqiqatların bütün mərhələləri ərzində aşkar edilmiş daş məmulatlarının ümumi kolleksiyası 451 ədəd təşkil edir. Alət dəstinin (285 ədəd) təxminən 85 %-ni iri ölçülü məmulatlar — əl çapacaqları, çopperlər, kolunlar (kliverlər), piklər (triedrlər) və çaydaşından qaşovlar təşkil edir [Zeynalov, Məmmədov, 2025].

Qaraca daş sənayesinin çopperləri arasında çəkisi 3 kq-dan artıq olan, çox iri çaydaşları üzərində hazırlanmış ikitərəfli çopperlər xüsusi seçilir. Bu günədək Mingəçevir su anbarının sahilində bu tipdən səkkiz nümunə aşkar edilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, bu tip alətlər ilk dəfə M. M. Hüseynov tərəfindən Azıx mağarasının VIII təbəqəsində müəyyən edilmiş və ikiəlli çopperi-giqantolit adlandırılmışdır. Sonradan bu tip alətlər Quruçay mədəniyyətinin ayrılması üçün əsas meyarlardan birinə çevrilmişdir.

Azıx mağarasından təxminən yüz kilometrədən artıq şimalda yerləşən Qaraca düşərgəsində ikiəlli çopper-giqantolitlərin aşkar edilməsi Azərbaycanın ərazisində Azıxdan kənarda bu tip məmulatların ilk dəfə qeydə alınması olmuşdur [Кулаков, Зейналов 2014, c. 22].

Mərkəzi Dağıstanın paleolit abidələri. *Paleolitə öyrənilməsi, tədqiqat obyektinin hansı region olmasından asılı olmayaraq, labüd olaraq onun ərazi hüduqlarından kənara çıxır. Çünki bəşəriyyətin erkən tarixi daha əlverişli yaşayış şəraiti axtarışı ilə bağlı qədim homininlərin miqrasiyaları ilə sıx əlaqədardır.*

Məhz bu kontekstdə son 20 il ərzində Dağıstan ərazisində əldə edilmiş materiallar Azərbaycanın şimalında aşkar olunmuş paleolit abidələrinin ən yeni kəşflərinin şərhə baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dağıstan paleolitinin tədqiqi 70 ildən artıq tarixə malik olsa da, keçmişdə bu proses dəfələrlə uzunmüddətli fasilələrlə müşayiət olunmuşdur. Yalnız son onillikdə tədqiqatlar sistemli xarakter almış, bunun nəticəsində 30-a yaxın abidə aşkar edilərək öyrənilmişdir [Деревянко и др., 2012].

Dağıstanın paleolit abidələri Paleolit dövrünün inkişafının bütün mərhələlərini — Oldovandan Üst Paleolitədək olan dövrü əhatə edir. Bu yeni tapıntıların əvvəllər məlum olan Alt Paleolit abidələri ilə müqayisəsi bir-biri ilə əlaqəli özünəməxsus abidələr zəncirini izləməyə imkan verir. Azıx mağarasının aşağı təbəqələrində əks maqnit qütbləşməsinə malik laylarda (Quruçay mədəniyyəti) aşkar edilmiş çaydaşı sənayesi elementləri həm Qaraca düşərgəsinin aşağı səviyyəsində, həm də Mərkəzi Dağıstanın Oldovan abidələrində öz analoqlarını tapır.

Mərkəzi Dağıstanın üç Alt Paleolit abidəsində — Aynikab I, Muxkay I və Muxkay II düşərgələrində

ölçü və çəkisinə görə eyni təyinatlı adi alətlərdən xeyli böyük olan gıqantolit alətlər aşkar edilmişdir. Bu iri həcmli alətlərdən istifadə zamanı hər iki əlin işlədilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ümumilikdə, Mərkəzi Dağıstanın Oldovan abidələrində konkresiyalar, çaydaşları və qaya qırıntıları üzərində hazırlanmış alətlər kütləviliklə görə üç qrupa bölünür: ordinar alətlər (adi ölçülü alətlər), makroalətlər (iri ölçülü alətlər) və gıqantolitlər (çox iri ölçülü alətlər) [Амирханов 2013, c. 5].

Mövcud nümunələrə əsasən gıqantolit alətlərin orta çəki göstəricisi 4–6 kq təşkil edir. Bununla yanaşı, bu hədləri xeyli aşan nümunələr də məlumdur. Məsələn, Aynikab I düşərgəsinin 13-cü təbəqəsində çəkisi 8 kq olan pik-nukleus aşkar edilmişdir.

Xüsusi maraq doğuran cəhət ondan ibarətdir ki, qeyd olunan Mərkəzi Dağıstan abidələrində makroalətlər və gıqantolitlərlə yanaşı, uzunluğu 3–7 sm olan qəlpələr üzərində hazırlanmış mikroalətlər də aşkar edilmişdir [Амирханов 2013, c. 5].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, analoji mənzərə Azıx mağarasının VII–X təbəqələrinin daş sənayesində də müşahidə edilir. Burada iri həcmli alətlər və gıqantolitlər ilə yanaşı 2,5–6 sm uzunluğunda qəlpələr və qəlpələr üzərində hazırlanmış məmulatlar da rast gəlinir.

X. A. Əmirxaanovun Mərkəzi Dağıstanın Oldovan abidələrində gıqantolitlərin hazırlanması zamanı əldə edilən qəlpələrin kiçik alətlər üçün hazırlıq kimi istifadə oluna bilməsi barədə irəli sürdüyü fikir [Амирханов 2013, c. 7] Azıx mağarası və Qaraca düşərgəsinin materiallarına da tam şəkildə şamil edilə bilər.

Boqatırı/Sinyaya Balka düşərgəsi. Cənubi Azovyanında yerləşən Taman paleolit kompleksi, tərkibinə Boqatırı/Sinyaya Balka düşərgəsinin də daxil olduğu abidələr qrupu, 2002-ci ildə aşkar edilmişdir. Coğrafi baxımdan Cənubi Azovyanı Cənub-Qərbi Asiyaya aid olub, onun şimal-şərq hissəsində, bilavasitə Avropa ilə sərhəddə yerləşir.

Boqatırı/Sinyaya Balka erkən paleolit düşərgəsinin daş sənayesi abidənin geomorfoloji xüsusiyyətləri (Alt Pleystosen) və daş məmulatlarının morfologiyası əsasında tədqiqatçılar tərəfindən ilkin olaraq Oldovan sənayesi kimi müəyyən edilmişdir [Кулаков 2018, c. 165].

Boqatırı erkən paleolit sənayesinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətini kobud çapma alətləri kateqoriyası (89 ədəd) təşkil edir. Bu kateqoriyaya çopperlər (86 ədəd) və iri dolomit qaya parçaları üzərində hazırlanmış üç kobud çapma aləti daxildir. Hazırda çopperlər və kobud çapma alətləri altkateqoriyalarında xüsusi bir qrup aydın şəkildə fərqləndirilir. Bunlar hər biri 2,5 kq-dan artıq çəkiyə malik olan, yalnız iri dolomit qaya parçaları üzərində minimal işlənmə yolu ilə, bəzən cəmi bir və ya iki qoparma izi ilə hazırlanmış 11 çox iri və ağır alətdən ibarətdir. Boqatırı sənayesində bu tip artefaktlar “gıqantolitlər” adlandırılmışdır. Onların hamısı qarışmamış mədəni təbəqələrdən — III və IV laylardan aparılmış qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir [Кулаков и др. 2017].

Quruçay mədəniyyətinin xronoloji çərçivəsi. Tədqiqatların müxtəlif mərhələlərində Quruçay mədəniyyətinə aid edilən və gıqantolitlər ehtiva edən Azıx mağarasının ən qədim təbəqələri 1,2 milyon il [Гаджиев и др., 1979, c. 11–13], 2 milyon il [Белиев и др., 2010, c. 49], 2,1–2,4 milyon ildən çox [Белиев, Мансуров, 1999, c. 225] və hətta 2,5 milyon il [Азербайджан археология, 2008, s. 186] əvvələ aid edilmişdir. Lakin konkret qiymətləndirmələrdən asılı olmayaraq, paleomaqnit tədqiqatlarının nəticələri inandırıcı şəkildə göstərir ki, bu təbəqələr Matuyama epoxasında, yəni 800 min ildən daha əvvəl formalaşmışdır.

Qaraca daş artefaktları kolleksiyasının təhlili insan məskunlaşmasının müxtəlif mərhələlərini əks etdirən iki texnokompleksin ayrılmasına imkan vermişdir. Bakı çöküntüləri üçün ilk dəfə əldə olunmuş mütləq tarixlər göstərir ki, erkən məskunlaşma təxminən 445–460 min il əvvəl baş vermiş və Orta Aşel daş sənayesinin daşıyıcıları ilə əlaqəli olmuşdur. Bu dövr MIS 12-nin ikinci yarısına və Xəzərin son Bakı transqressiyasına təsadüf edir. Həmin vaxt burada Pra-Kür və onun qollarının meşəliklə örtülü çoxqollu deltası mövcud olmuş, çaylararası sahələrdə isə meşə-çöl landşaftları üstünlük təşkil etmişdir. İkinci mərhələ 380–370 min il əvvəlki dövrə aiddir və son Aşel daş sənayesi ilə bağlıdır. Qaraca rayonunun qədim insanlar üçün cəlbediciliyi əlverişli iqlim şəraiti, əlçatan daş xammalı, zəngin bitki örtüyü və çoxsaylı ov obyektləri ilə müəyyən olunurdu [Идрисов и др. 2025].

Paleontoloji, palinoloji, geomorfoloji və paleomaqnit tədqiqatlarının ümumi nəticələrinə əsasən, gıqantolitlər ehtiva edən Mərkəzi Dağıstanın Oldovan abidələrinin mədəni horizontları 1,25–2 milyon il əv-

vəlki dövrə aid edilir [Амирханов, 2016, с. 150].

Taman yarımadasının paleolit kompleksi erkən paleolit dövrünə aid arxeoloji materialların tam kolleksiyalarına malik altı stratifikasiya olunmuş düşərgəni — Rodniki 1–4, Boqatırı/Sinyaya Balka və Kermek abidələrini əhatə edir. Bu abidələrin hamısı Erkən Pleystosen dövrünə aid olsa da, həmin dövr daxilində müxtəlif yaşlara malikdirlər (2,1–1,0 milyon il əvvəl intervalında) [Щелинский 2019, с. 37]. Sinyaya Balka-nın faunasının və müvafiq olaraq Boqatırı/Sinyaya Balka düşərgəsinin yaşı 1,5–1,2 milyon il əvvəlki dövrə aid edilir [Титов, Тесаков, 2009].

Nəticə. 47 il əvvəl Azərbaycanda paleolitşünaslığın banisi Məmmədəli Hüseynov tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmiş "Quruçay mədəniyyəti" termini dünyanın heç bir digər paleolit düşərgəsində ana-loqu olmayan cəmi üç artefakt əsasında ayrılmışdır. Təxminən otuz il ərzində bu daş sənayesinin müstəqil arxeoloji mədəniyyət, yoxsa yalnız ayrıca bir düşərgəyə məxsus erkən paleolit daş sənayesinin lokal variantı olması məsələsi elmi müzakirə mövzusu olaraq qalmışdır.

Onilliklərlə davam edən müzakirələrdən sonra Quruçay mədəniyyətinin mədəniyyətyaradıcı forması olan iri ikiəlli alətləri — gıqantolitlər qədim homininlərin daş alətlərinin spesifik kateqoriyası kimi qəbul edilmişdir. Belə alətlər təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Mərkəzi Dağıstanın və Azovyanı erkən paleolit düşərgələrində aşkar edilmiş, bununla da onların Azıx mağarasından xeyli geniş arealda yayıldığı müəyyən olunmuşdur.

Təsvir olunan bütün erkən paleolit abidələrinin gıqantolit sənayesi morfoloji baxımdan ayrıca bir alt-kateqoriya təşkil etmir. Onların çopperlərdən əsas fərqi iri ölçüləri və böyük çəkisidir [Кулаков, 2018, с. 166]. Son tədqiqatların nəticələri göstərir ki, bu mədəniyyəti birləşdirən yalnız həmin xüsusiyyət deyil, həm də onların istifadə olunduğu xronoloji intervaldır. Bu interval təxminən 500 min ildən 1 milyon il və daha qədim dövrdək uzanır və həmin dövrdə erkən homininlərin əsas ov obyektlərini iri qalındərili heyvanlar təşkil edirdi.

Görünür, həddindən artıq iri kobud çapma alətləri ən yüksək ixtisaslaşmış məmulatlar olmuşdur. On-lar fillərin və elasmoterilərin cəsədlərində qalın dərinin və piy qatının ilkin yarılması və kəsilməsi, eləcə də çox iri sümüklərin parçalanması kimi ən ağır əmək tələb edən işlər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Bununla yanaşı, bizim fikrimizcə, əldə edilmiş materiallar erkən homininlərin miqrasiya proseslərinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyan sübutlardır [Məmmədov, 2017].

Qafqazda Alt Paleolit abidələrinin aşkar edilməsi, eləcə də, Azərbaycanda aparılmış ən yeni tədqiqat-ların nəticələri göstərir ki, ən qədim hominin populyasiyalarının məskunlaşma yolları kifayət qədər müxtəlif olmuşdur [Мамедов, 2018]. Toplanmış arxeoloji materiallar ehtimal etməyə əsas verir ki, təxminən 2 mil-yon il əvvəl Qafqaza daxil olduqdan sonra, erkən pleystosendə Böyük Qafqaz silsiləsinin formalaşmasının davam etməsini, həmçinin regionda çöl, meşə-çöl və savannaya bənzər landşaftların geniş yayılmasını nə-zərə alan qədim homininlər [Любин, Беляева, 2006, с. 14] şimal istiqamətində ən azı iki əsas marşrut üzrə yayılmışlar.

Bu marşrutlardan biri Azıx mağarasından başlayaraq Qaraca düşərgəsi vasitəsilə Dağıstanın Alt Pa-leolit abidələri kompleksinə doğru uzanırdı. Digər miqrasiya yolu isə Dmanisi ərazisindən keçərək eyni isti-qamətdə — şimala doğru yönəlmişdi.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü: 6 cildə: I c. (2008). Şərq-Qərb.
2. Məmmədov, Y. V. (2017). Erkən homo nəslinin Cənubi Qafqaza miqrasiyasına dair. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları (s. 1091–1093). Bakı Mühəndislik Universiteti.
3. Məmmədov, Y. V. (2022). Quruçay mədəniyyəti və onun yayılma arealı. Tarixi yerlər və abidələr IV Beynəlxalq Şuşa simpoziumunun materialları (s. 316–317).
4. Zeynalov, A.Ə., Məmmədov, Y.V. (2025). Qaraca paleolit düşərgəsi (paleocoğrafiya, tarixləşdirmə və daş sənayesi). Azərbaycanda arxeoloji irsin tədqiqi, tarixi və nəzəriyyəsinin aktual məsələləri: Məqalələr toplusu (II buraxılış, s. 8–22).
5. Амирханов, Х. А. (2013). Орудия-гигантолиты в индустрии олдована Дагестана. Российская

- археология, (3), 5–12.
6. Амирханов, Х. А. (2016). Северный Кавказ: начало предистории. Мавраев.
 7. Велиев, С. С., Мансуров, М. М. (1999). К вопросу о возрасте древнейших культурных слоев Азыхской пещерной стоянки. Доклады АН Азербайджана, 55(3–4), 222–226.
 8. Велиев, С. С., Алескеров, Б. Д., Тагиева, Е. Н. (2010). О возрасте Азыхской стоянки и климатических факторах миграции на Кавказ древнейших людей. В Карабах в каменном веке: Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане (с. 46–62).
 9. Гаджиев, Д. В., Гусейнов, М. М., Мамедов, А. В., Ширинов, Н. Ш. (1979). Краткие результаты комплексных исследований Азыхской древнепалеолитической стоянки. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия наук о Земле, (3), 10–16.
 10. Гусейнов, М. М. (1979). Ранние стадии заселения человека в пещере Азых. Ученые записки Азербайджанского государственного университета им. С. М. Кирова. Серия истории и философии, (4), 70–72.
 11. Гусейнов, М. М. (1985). Древний палеолит Азербайджана (по материалам пещерной стоянки Азых и др.) [Автореферат диссертации доктора исторических наук, Институт археологии АН УССР].
 12. Гусейнов, М. М. (2010). Древний Палеолит Азербайджана (по материалам пещерных стоянок). ТекНур.
 13. Деревянко, А. П., Амирханов, Х. А., Зенин, В. Н., Анойкин, А. А., Рыбалко, А. Г. (2012). Проблемы палеолита Дагестана. Издательство ИАЭТ СО РАН.
 14. Идрисов, И. А., Янина, Т. А., Титов, В. В., Зейналов, А. А., Кулаков, С. А., Лукьянычева, М. С., Эйбатов, Т. М., Очередной, А. К., Анойкин, А. А., & Курбанов, Р. Н. (2025). Возраст и палеогеография раннепалеолитического местонахождения Гараджа (Азербайджан). Геоморфология и палеогеография, 56(1), 41–68.
 15. Зейналов, А. А., Кулаков, С. А., Идрисов, И. А., Эйбатов, Т. М., Авшарова, И. Н., Мустафаев, И. М., Сулейманов, Т. Я. (2013). Новые памятники каменного века в Гянджа-Газахском регионе Азербайджана. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, (1), 4–22.
 16. Зейналов, А. А. (2015). Азых кров для трех видов рода Homo. AMEA-nın Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), (1), 10–17.
 17. Кулаков, С. А., & Зейналов, А. А. (2014). Первый топорик (hachereau sur éclat, flake cleavers) в ашеле Кавказа. Stratum Plus. Археология и культурная антропология, (1), 17–27.
 18. Кулаков, С. А. (2018). Крупные рубящие орудия в индустрии раннепалеолитической стоянки Богатыри/Синяя Балка. Записки Института истории материальной культуры РАН, (17), 165–170.
 19. Кулаков, С. А., Тимонина, Г. И., Титов, В. В. (2017). Некоторые итоги новых работ на раннепалеолитической стоянке Богатыри/Синяя Балка на Таманском полуострове. В А. П. Деревянко & А. А. Тишкин (ред.), Труды V (XXI) Всероссийского археологического съезда в Барнауле–Белокурихе: Сборник научных статей (Т. 1, с. 68–74). Издательство Алтайского государственного университета.
 20. Любин, В. П., Беляева, Е. В. (2006). Ранняя преистория Кавказа. Петербургское востоковедение.
 21. Мамедов, Я. В. (2018). Проблемы миграции в период раннего плейстоцена на Южном Кавказе. Грани, 21 (2), 99–106. <https://doi.org/10.15421/171822>
 22. Титов, В. В., Тесаков, А. С. (2009). Таманский фаунистический комплекс: ревизия типовой фауны и стратотипа. В А. Э. Конторович (отв. ред.), Фундаментальные проблемы квартера: итоги изучения и основные направления дальнейших исследований: материалы VI Всероссийского совещания по изучению четвертичного периода (с. 585–588). Издательство СО РАН.
 23. Щелинский, В. Е. (2019). Об охоте на крупных млекопитающих и использовании водных пищевых ресурсов в раннем палеолите (по материалам раннеашельских стоянок Южного Приазовья). Краткие сообщения Института археологии, (254), 34–56.